

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 86 (1973)

Artikel: Da quegl tg'igls vigls raquintavan : or digls ragords
Autor: Uffer, Giatgen
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-230698>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 04.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Da quegl tg'igls vigls raquintavan

Or digls ragords da Giatgen Uffer

Igl onn 1778

Digl taimp digls Franzos sa rasa en de la tuna an Surses tgi en'armada franzosa seia an viada da la Val d'Alvra aint ed ancunter l'Engiadegna. Dalunga sa radunescha igl Landsturm da Surses per far front agls invasours. Rivos segls pros sot Vasarouls, veian els a passar igls Franzos digl god aint vers Brinzouls.

Dalunga fonigl «fi». Igls Franzos raspondan. Igl manader digls Sursesans survign ena balla ainten en vantregl. «Igls mies omens», cloma'l a la sia suldada, «quest n'è betg en bel sagiatar; giain per nos fatg.»

Tot tgi è ancletg, la truppa eroica vo an prescha digl Crap Ses se, e la campagna militar digls 1798 è stada a la fegn. Digl rest è quegl betg sto oter tgi en maletg spitschnia da quegl tgi è davanto lez mumaint cun l'antiera Svizzra.

Igls vigls cumegns

da las Treis Leias an Rezia furmavan tantas republicas completa-maintg independentas, pitschens stadis suverans. Igl cuntact tranter els era zond pitschen. Digls 1600 anfignan igls 1800 igl sulet liom tgi existiva tranter las Leias ed igls cumegns era igls interess per la cumonda sur las teras subditas; Vuclegna, Clavenna e Buorm.

I s'anclei damai tgi sieva da l'introducziun d'ena cunstituziun cantunala tot quegl tgi niva fatg da las autoritads cantunalas a Coira era sotapost a la critica e savenz er a l'ironeia digl pievel diso da cumandar sulet an tga seia sainza silidar nign. Questa ironeia baffagionta era cuntigneida bain aint igl cunsegl tg'ins dava agls

unfants cura tgi la sopa u la boglia era mengia tgoa: «Giu Coira onigl fatg da zuflar. »

Ed igl tretscher da F. tgi rivava mintg'on a far e cuntschier tretschas an tot Surses lamantava: «Quegl schmaladius Kantonsfressers ein cheugiu che fan leschas e hardombels e nus stuein pagar.» El na pueva franc betg egn da tschintg raps taglia da lez taimp.

Tg'ins na s'interessava betg fitg per tot quegl tgi niva fatg quioragiu, mosca er ena detga digl vigl caloster da S. Mitgel. Igl 1891 è nia decreto per l'amprem'eda da Berna da tutgier sains igl ampren d'avost. S'anclei tgi nusoters matatschs eran fatschantos da gidar tutgier, sainza saveir igl muteiv da quest tutgier da festa.

Sieva vaia dumando agl nos caloster partge tg'ins vegia tutgia lezza seira. E la rasposta: «Oh, oragiucò onigl fatg ena leia.» Quegl è sto la mia amprenma istruzion d'istorgia svizra.

Cugl raspatar quegl digls oters e surtot cun l'onestadad an tgossas da cumegn n'è betg sto adegna tot an urdan. Betg per navot en pader talian scheva a quels d'ena vischnanca da Sursés: «Vusoters faschessas migler a lascher adegna igls madems ainten la suprastanza tgi da midar questa mintg'on. Usche gessigl angal quests omens a lidiavel, schiglio vo'gl l'antiera vischnanca.»

Scola obligatoria

tras cunstituzion federala digls 1848. A Savognin existiva ena scola gio igl on 1580. Igl renomo «Schulmeister und Maler» Ardüser da Tavo dava scola agls unfants da famiglias bainstantas. Porets na pudevan er aloura betg eir a scola. Els na vevan betg peda e betg daners, partge s'anclei tg'igl magister stuevigl paer sez.

Ena scola manada dad en magister refurmo an Surses! Ed el sto esser sto bainvia, partge igl on sieva tg'el s'è tratg a Scharons, blers digls sies sculars da Surses en ias cun el per galdeir anavant la sia istruzion.

Aint igls ons 1860: an ena solita steiva da puraglia igls unfants stavan tgi dasper la meisa, tgi sen pigna, tgi dasper ena fanestra. Egn veva en codasch d'oraziuns, en oter purtava en figl stratg or d'en calender, ed en terz ena brev-martgea da sies bap. Quegl era tot la literatura da scola tgi existiva da lez taimp, ma dantant igls unfants

amprandevan a liger ed a screiver cun ageid da quests mezs primiteivs.

Ma igl mez pi usito per promover la viglia d'amprender era igl fist. En vigl furgunist am o raquinto:

«A R. vevans en scolast da Sotses. La stad tgirava'l igls bovs or an Planeiras. Totta stad pinava'l fists da culeischan e da rimiger per esser provedia pigl anviern. Igl aton ans rivava'l an vischnanca cun en detg fasch fists. Ma anfign parmaveira veva'l sfartaglea tots.»

Igl «pastgeder»

era en om tgi veva da vurdar tgi la mataneglia stetta andretg an baselgia. El duvrava en fist lung bod scu la pertga da pastgeder.

Cura tg'igl pastgeder pigliva igl fist giu lò davos igl àngal da la candeila, erigl da filar da stigl.

S'anclei tg'igl pastgeder niva er an processiu cugl sies fist sieva la matatschamainta. Quegl vaseva aloura or scu l'armainta tgi vo ad alp. A forza da fistadas ins pruava da plantar aint agl unfant igl duevel respect vers las tgossas pi otas, pi sontgas. Igl era bun tgi nous vevan testas deiras tgi tignivan er or ena fistada digl «pastgeder».

En'eda o'l tratg ena fistada a sia sora tgi veva batarlo cun la sia vaschigna. La schlapa a moda viglia è neida malamaintg tschumbatada. «Te ist e restas en biestg», igl o'la clamo anavos. Uscheia era procuro per passataimp an baselgia, per cas tgi las funziuns gevan en po a la lunga.

Cromers

En'atgna taimpra purtavigl a l'antiera val igls Talians digls Munts. Els stavan da cutier a Tinizong e da lò anor giravigl l'antiera val cugl schel se des ed en fasch scuas da Clavenna sot bratsch. La marcanzeia tgi tignivan vanal era: agl e tschavolas, reis e castognas, maruns e figlias d'arbaia. Ma questas na nivan betg messas aint igl barso ed anc manc segl front d'en campiun da gimnastica. Ins las ardeva ainten steiva cur tg'igl era aint ena detga tufareia.

Las fanestras n'ins darvivigl betg gugent. Ins tameva tgi niss aint igl Durzuck.

Igls Talians digl agl e tschavola vevan amprandia detg bain rumantsch. A nign na fiss nia per testa da ruschanar talian cun els. Ma oter erigl cura tgi rivava an vischnanca en cromer u en martgadant tudestg. Igl cuit da mussar tg'ins saptga tudestg era gio daraso da lez taimp segl antsches rumantsch. En martgadant da biestga dad Unterterzen veva amprandia fitg bain sursilvan e surmiran. Ma blera puraglia, pastets igls giuvs, ruschanavan pi gugent cun el en tudestg maltrato e quegl per spira luschezza da mussar tgi saptgan tudestg e quegl betg angal agls esters tudestgs, mabain er agls cunvaschigns rumantschs. Quests vevan da s'acorscher tgi quels tgi ruschanavan rumantsch cun en ester eran gliout da cundiziun pi bassa.

Cun tot igl pitschen trafic da lez taimp davigl mintgatant occasiun da ruschanar tudestg. Tudestg niva ruschano cun quel digl sem d'iert. Quegl era en omet curt gross tgi rivava mintga parmaveira no digl Scanfitg cun la sia trocla se des, cun en tarment fist da rimiger ainta man. El purtava adegna en tschop saia gross e tgod e suraint ena blusa leva scu igls martgadants da biestga. Ia n'anclogiva naturalmaintg betg pled da quegl tg'el e mia mamma discurivan. Ia vurdava se per el ed i'm pareva tgi quest om stoptga avoir tgod e freid a madem taimp, gio tg'el purtava tschop e blusa a madem taimp.

Tudestg niva ruschano cu gl glemareztgas. Quegl era egn da la Tumigliastga tgi rivava en'eda ad on cu gl sies tgaret tg'el lascheva trer la donna a paregl cu gl tgan. El niva sieva fimond la pipa sch'el n'era betg gist occupo cun la clocca digl vinars. La donna geva aloura per las tgas pigliond ansemen rezgias da glimar. Igl om luvrava davant en clavo, ed els durmivan ainten clavo segl fain.

Dus tgi rivavan er regularmaintg mintga cart on eran las Uramachras, mamma e feglia, dus porets tgi vivevan da l'almosna. Ellas eran vaschignas da Tusan, ma probabel erigl stadas adegna an Surmeir, partge i savevan migler rumantsch tgi tudestg. Uramachras las schevigl parquegl tgi la viglia pigliva ansemen ouras da parè per cuntschier. Ma schi questas gevan anc en po avant la reparatura schi sieva na gevigl pi tgunsch navot ple.

Farers, calgers, canastrers e talpers ogl do da vigl annò an Surses. Ma tg'ins vess er savia dar lavour ad urers, quegl na niva betg andamaint. Cò on stuia notiers igls Uramachers, ed igls ples Rumantschs tatgevan gugent en h davant quest pled. Ed uscheia ad egn tgi cumprava ansemen antiquitats egl nia detg en de: «Min Schwester in Rihams hau en alti Hur.»

Var otg deis las Uramachras stavan tar nous da cutier. La seira matevigl ansemen igls dus bancs-pigna, rasavan sessour en pèr sdratschs e quegl era igl letg. I para tgi questa schort gliout resta tatgeda agls albierts e betg a la gliout da quests. Cura tgi nous vain mido tga, quels tgi en nias ainten la nossa tga viglia on surpiglia er las Uramachras, scu ins surpeglia en toc mobiglia tgi totga tar la tga.

Betg amblidain igl sontg da Parsonz, en omet maier setg scu ena calcadogna, tgi rivava mintg'on anturn mez november a vender calenders. Oriund era'l tudestg, ma el veva s'aclimatiso cumpleta-maintg. Mintg'eda tg'el rivava lascheva'l rudlar la madema litineia: «Lez comprar calenders, codaschs d'oraztgun, cordas-paternos, uffezas. . .»

«Igl mies bun omet», schev'la mia mamma, «cun tanta mataneglia na vaia betg raps per comprar en calender.»

«Vossa sora o blera mataneglia e compra mintg'on egn». Quest raschiena sa rapateva mintg'on, ma a la fegn niva adegna cumpro en calender romontsch. Quegl era la suletta stampa — pigliond or igls codaschs d'oraztguns — tgi rivava an man agl pievel.

Sur Set

Avant tgi dervan, igls 1837, la veia soura, c. v. d. da Coira-Castigelia-Clavenna, Surses ratirava belabain tot la roba bisignevla no da Clavenna.

Igl on 1818, v. d. igl on sieva digl on da la fom, tg'ins veva stuia mazzar la plepart da la biestga per mancanza da vivonda an tga ed uvigl, igls omens da Surses gevan a Casatscha e purtavan igls satgs garnezza sen spatla sur Set a Beiva. Ena greva lavour.

Er mies basat geva sen veia cun en tgavalet mez mort. Rivond da Clavenna a Casatscha, stueva'l ruier igls viturigns digls bovs da

piglier egn u dus satgs da la sia tgargia, partge igl sies tgavalet n'era betg bun da far la muntogna cun tgargia antiera.

Ma rivo sensom Set, fascheva'l puspe la sia tgargia antiera, as tschantava sessour, smanava la giaschla e scheva tot losch: «Tgaval è tgaval!» — Igl galip trutava oragiu ed igls bovs rastavan anavos.

La parmaveira digls 1893 vaia fatg per l'amprem'eda

igl paster

sen las aclas da Tussagn ansemen cun en oter mataschet. Ia veva 9 ons ed el 10, damai dus cumpogns tgi vessan gia pi basigns els d'en paster, tgi da leir els tgirar.

Seis parmaveiras vaia fatg quest mastier, e quest n'è betg passo sainza lascher anavos igls sies fastets. Ia va adegna gia bun anschign dad eir anturn cun l'armainta, ma sun sto adegna zond maldeste cun traftger cun la gliout. Ia cunascheva belabain tot la biestga da la vischnanca, ma per ena fisionomeia umana na vaia mai gia nigra mimorgia. Quegl am o caschuno blers ambrogl e bleras malamparnevladads cura tg'am è tutgia dad eir tranter la gliout. Da manager igl fist da paster am è adegna ia bler pi lev tgi da far cumplimaints cugls carstgans.

E cura tgi encal poetign crei da stueir cantar la bela veta da paster, am vign adegna andamaint lezz'eda tgi era sen la bleis sot igl Arblatsch e vess gia da raspar l'armainta per eir a tgesa. Ena strasora cun garnela scu tscharischas e cun tuns e tgametgs tgi pareva tgi las pizzas lessan eir an tantas zenzlas è rivada no digl Piz d'Arlos ed am sfugiantava veaple l'armainta.

En satg vigl sen las spatlas, sainza tgapela, suna curria sen tots mans per raspar la malgia, ma tot correr era adumbatten. Igl davos na vaia betg savia far oter tgi am ruschnar sot en tarmenta carpun aint e spitgier anfignan tg'igl uradi è sto passo.

Schi la veta da paster fiss schi bela, aloura franc tgi la puraglia laschess far er igls sies unfants igls pasters. Ma questa professiun è adegna stada rasarvada pitost a la pora gliout. Ins o adegna vurdo da surangiu en toc paster. E las paias eran er losieva. Da quels taimps lò la puraglia angal stueir paer pac, aloschi davigl an man la biestga sen las alps a tgi tgi capitava.

Utganta betschs vevigl da tgirar igl on 1852, mies bap e mies barba Leza sen colm da bovs e sen Cartas. Mies bap veva 11 ons e barba Leza 9. Dus unfants usche sen la pizza cun en tal movel, robas tgi oz n'ins so strousch creir.

Ena notg è nia da neiver. La malgia veva banduno la magnacla (noua tgi la malgia d'alp stava la notg) e sa catscheva migiond anve ed annò. Igls dus pasterets vevan fatg fi ainten tgamona per betg schalar. Igl grond stueva da taimp an taimp eir or e correr sieva igls betschs per prubar da tigneir ansemen tant scu pussebel la malgia. Ed aloura stueval turnar an tgamona a far fi, partge igl paster pitschen era schi steric digl freid tg'el n'era betg bun da metter laina aint igl fi.

La duman en aloura rivos mies tat e mia tatta sen colm, el no da Flex noua tg'el era parder, ed ella se da tga. Igl quito pigls dus unfants n'igls veva betg laschea pos.

Tge bela vet'è quella
per me tgi sun tgavrer!

Canta paia tgi vevan na saia betg. Ia va gia igl 93 per tgirar 40 deis Frs. 7.50 e sun sto betg pac losch da quest amprem gudogn, en pêr calzers, igls amprems an mi'veta, partge anfignen ossa veva adegna purto calzamainta rafidada digls fardagliuns pi vigls.

La daintadeira

Ia na risc betg da decider schi la gliout da taimp vigl era pi ferma e pi sana tgi quella dad oz, scu sustignivan blers. Veir saro tg'igl è sto e daro da tot taimp fermes e debels, sans e malsans, scorts e nurants.

Ena tgossa è franca, la daintadeira digls noss vigls era pi sana e pi ferma tgi la nossa. Questa tgossa vaia via en'eda tgi era rivo mengia tard a messa digl de digls morts da S. Martegn. Cun betg dastgeir eir schi tard ainten baselgia, suna ia ve ainten carner. Cò eran gio varcants omens tgi vevan per moda da star cò antant da messa, partge ainten baselgia era pi lungurous. Tgavazzas stadas ons or ainten tera e sieva deialung sot la stella anfign tg'igl eran neidas alvas scu la neiv sgargnivan giu da las carunas, tgi a nusoters bagais niva tot la pel-gagligna.

«Quests cò n'èn betg stos a Buchs», dei en om mussond sen las tgavazzas tgi vevan aint tot igls daints, alvs e sans scu daintstgaval.

Partge gist a Buchs? Anfign ligiu gevan las mattas da Surses tgi vevan da far metter aint daints foz, igl ampren tg'ins veva antschet a far daquellas reparaturas ve digl corp digl carstgan. Quegl è bain cler tg'ins tigniva zupada ena tala tgossa schi dei scu pussebel, e gist parquegl gevigl schi gliunsch scu pussebel tigl daintist. Daints foz eran da quel taimp gist schi rars scu oz ena bela daintadeira sana.

Igl «beschli»

La veia da fer o purto grondas midadas ainten la nossa val. Quegl anclei angal quel tgi o anc via igl trafic digls ons avant segl stradun. Da de e da notg las postas grondas e pitschnas passavan anse vers Gelgia ed angü vers Coira. Casti, la cruschera da las veias prinzipalas, veva en trafic tgi vess fatg onour ad en grond martgea. Tranter tot igls postigliuns erigl naturalmaintg er da quels tgi na savevan betg rumantsch. Quests manavan la seira igl «Pöstli» da Casti agls Mulegns e blers da co piglivan dabot quest pled per bun, er schi n'eran betg buns d'igl pronunztgier andretg.

En de ischans rivos varcants bagais giu Naloz, noua tgi barba Gion ed igls sies mats biagivan ena tgesa. Egn dumonda:

«Te, Tona, cura è'l rivo a tgesa ties bap?» — «Ier seira cugl beschli.»

«Tge deist te co? Tge egl quegl, igl beschli?»

«La posta pitschna.»

Ed aloura barba Gion: «Te igl mies matet, dei angal la postigna u la posta pitschna, aloura tot tgi't anclei.»

Igl rumantsch veva anc aloura ple forza tgi oz. Igl beschli o stuia zeder a la postigna, ed aint per Surgod schevigl igl postign, e quegl era migler tg'igl beschli.